

Evija LIPARTE

PAR SPRĒSLĪCAS NOSAUKUMIEM LATVIEŠU UN LIETUVIEŠU IZLOKSNĒS

Vērpšana, tāpat kā aušana, pieder pie senākajiem tautas amatniecības veidiem, un tikpat senas ir arī ar tām saistīto darbarīku darināšanas un to nosaukumu veidošanas tradīcijas. Runājot par aušanas rīku nosaukumiem, latviešu etnogrāfe A. Alsupe atzīst: „Aušanas darbarīku nosaukumi pieder pie leksikas grupas, kas saistīta ar ļaužu nodarbošanos vairāku sabiedriski ekonomisko formāciju pastāvēšanas laikā un aptver apmēram 3000 gadu ilgu periodu. Šie nosaukumi glabā ziņas ne vien par cilvēku domāšanas un valodas attīstību, bet arī par tautas vēsturi, atklājot attīstības procesa pakāpenību un savdabības, to vidū arī kontaktus ar citām tautām“ (Dialektālās leksikas jautājumi, I, Rīga, 1986, 127). Turpat norādīts arī tas, ka: „Priekšmetu attīstība ir virzījusies no tehniski vienkāršākām uz sarežģītākām formām, nosaukumos – no atsevišķiem uz vispārējiem jēdzieniem“ (183). To pašu var attiecināt arī uz vērpšanas darbarīkiem. Par šo rīku un to nosaukumu attīstību rakstījis arī A. Bīlenšteins darbā „Die Holzbauten und Holzgeräte der Letten“ (II, Petrograd, 1918).

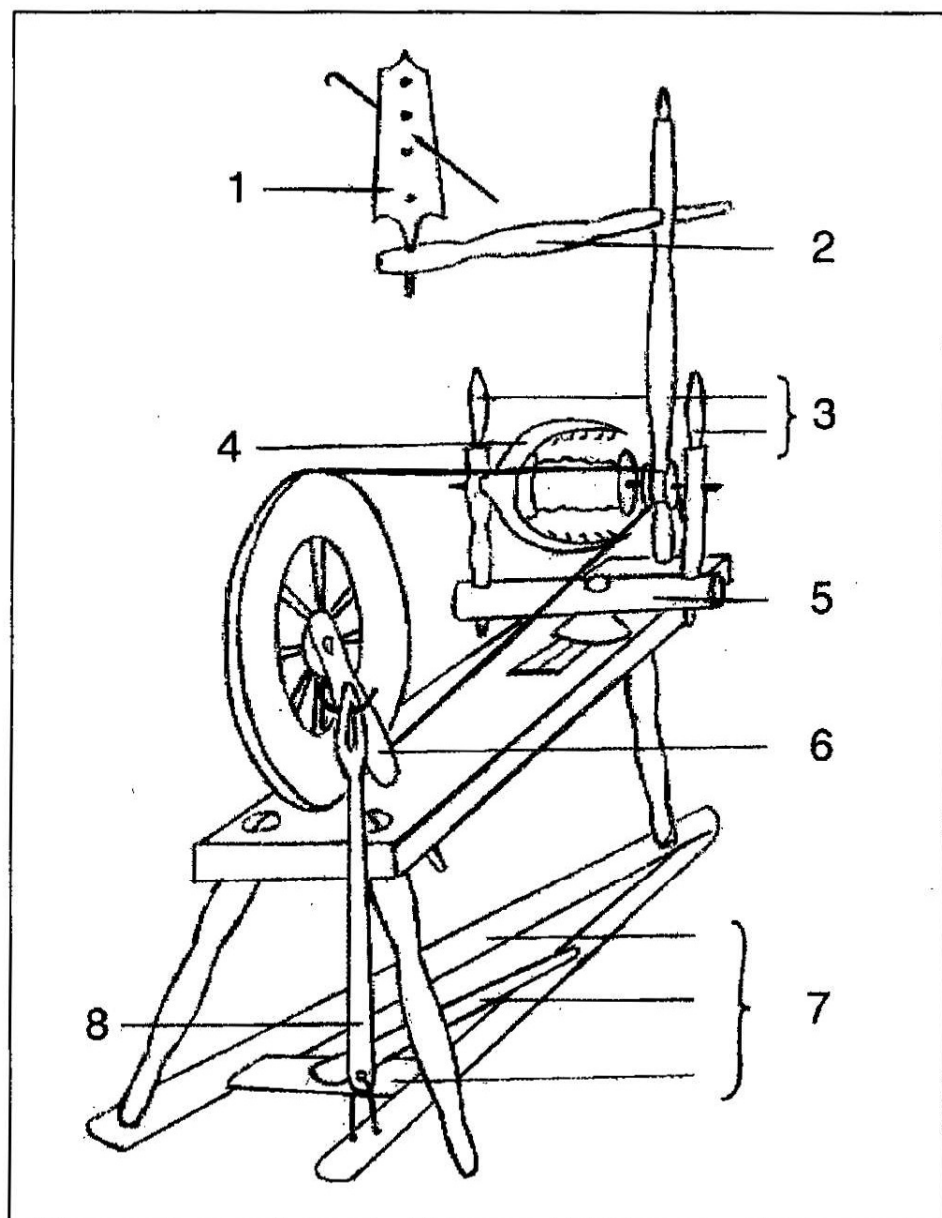
Sākotnēji sievas un meitas vērpja tikai ar vārpstiņu, vienā rokā turot koku, uz kura uztīta vilnas, linu vai pakulu kodaļa, bet otrā – vārpstiņu ar pavedienu. Vēlākā laikā vārpstiņu nomaina sarežģītākas konstrukcijas darbarīks – vērpjamais ratiņš ar daudzām detaļām (sk. 1. zīm.).

Rakstā aplūkota tikai viena vērpjamā ratiņa sastāvdaļa – koka detaļa, uz kuras vērpjot uzliek vilnas, linu vai pakulu kodaļu (1. zīm. 1). Dažādos novados tai ir ne vien dažādi nosaukumi, bet arī atšķirīgas formas (sk. 2. zīm.)¹.

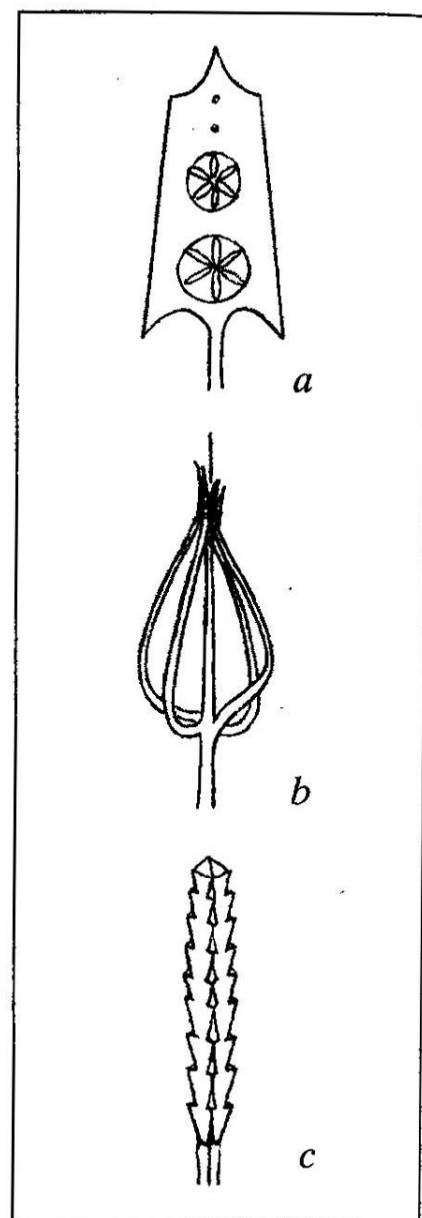
Latviešu literārajā valodā šai detaļai ir nostabilizējies apzīmējums *sprēsliņa* (sk. LLVV VII₂ 143), bet lietuviešu literārajā valodā – *veīpstė*, arī *vaīpstė* (sk. DŽ³ 922,

---

¹ Tā kā plašāku etnogrāfisku pētījumu par dažādu formu sprēsliņu izplatību pagaidām nav, tad nav iespējams arī precīzi noteikt, kāds nosaukums atbilst katrai no tām. Iespēju robežās šai rakstā mēģināts šķirt divus galvenos sprēsliņu veidus: lāpstiņ- (2. zīm. a) un mietur- (2. zīm. b) veidīgās, bet iespējamie kociņveidīgo (2. zīm. c) sprēsliņu nosaukumi aplūkoti pie mieturveidīgajām.

1. zīm. Vērpjamais ratiņš.

2. zīm. Sprēslīcas.

914). Abu apskatāmo valodu izloksnēs² minētajai etnogrāfiskajai reālijai reģistrēti vairāk nekā 40 atšķirīgi nosaukumi (neskaitot to fonētiskos un morfoloģiskos variantus), kurus var iedalīt šādās grupās:

1) nosaukumu pārnēsumi no citām reālijām (arī no citām vērpjamā ratiņa detaļām) uz abu priekšmetu līdzības pamata;

2) no vārdiem ar nozīmi „vērpt“ atvasināti nosaukumi;

² Izmantots galvenokārt līdz šim npublicēts izloksņu materiāls – atbildes uz „Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programmas“ 589. jautājumu un uz lietuviešu „Kalbos faktų rinkimo programos“ 5. dialektoloģijas anketas (ļvairūs leksikos klausimai) 219. jautājumu. Par iespēju izmantot šos materiālus, kā arī par padomiem un palīdzību esmu pateicīga saviem kolēģiem kā Latviešu, tā Lietuviešu valodas institūtā.

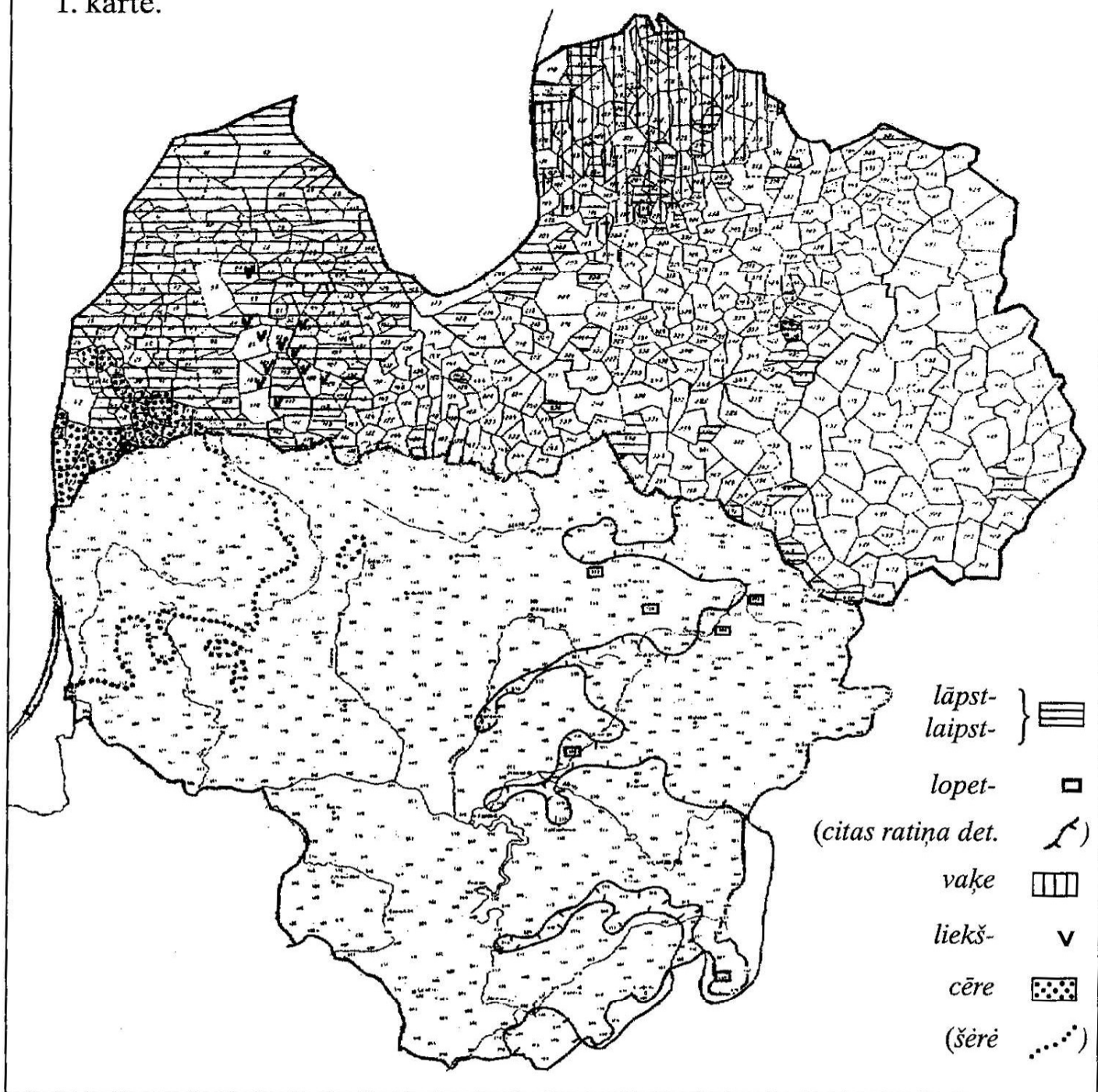
- 3) metonīmiski pārnesti nosaukumi;
- 4) ar sprēslīcas funkciju un vērpfamo objektu saistīti nosaukumi;
- 5) no dažādām valodām aizgūti nosaukumi.

1. Izplatītākais sprēslīcas nosaukumu veidošanas paņēmieni kā latviešu, tā lietuviešu valodas izloksnēs ir nosaukuma pārnesums no kādas citas reālijas uz abu priekšmetu līdzības pamata. Šādi radušies dažāda veida sprēslīcu apzīmējumi.

A. Lāpstīņveidīgās.

„Enciklopēdiskajā vārdnīcā“ (Rīga, 1991) norādīts, ka „Vidzemē, Kurzemē, Zemgalē lietotas lāpstīņveida sprēslīcas, ko iestiprināja vērpfamajā ratiņā“ (EV II, 205). Praktiski visā Latvijas teritorijā reģistrēts šādas lāpstīņveidīgas sprēslīcas nosaukums *lāpstīņa*, arī *jo*-celma forma *lāpstiš* Ziemeļrietumkurzemē un Ziemeļrietumvidzemē, vienā izloksnē arī *ē*-celma forma *lāpstīte* – *uz lāpstīti² tīn līns* (Pūrē). Atsevišķās izloksnēs Kurzemē fiksēta arī nedeminutīvforma *lāpsta* – *līns tīn uz līn lāpst²* (Ancē; arī Puzē un Smārdē). Iespējams, ar leksēmu *lāpsta* saistāmi arī Kurzemē un Zemgalē sastopamie sprēslīcas nosaukumi ar sakni *laips-/ laipš-* : *laipstiņa*, piem., *kuōdaļa piēstiprināta² piē laipstiņas* (Tāšos), arī morfoloģiskie varianti *laipstele* (Gaviezē), *laipštele* (Nīgrandē, Pampāļos), *laipšķiņa* (Kurmālē), *laipšķīte* (Vārmē), *laipšķis* (Kabilē), tāpat arī nedeminutīvforma *laipsta* (Aizupē, Ārlavā, Dundagā, arī EH I s.v.). Uz iespēju, ka nosaukumi *lāpstīņa* un *laipstiņa* varētu būt vienas cilmes, ir norādījis A. Bīlenshtejns: „*laipstiņa*, in Folge von Umlaut (wie *spainis* für *spannis*, Eimer) = *lāpstīņa*, eig. Schaufelchen, v. *lāpsta*, Schaufel.“ (Holzb. II 383). ME un EH s.v. gan šādas saistības iespēja nav minēta, tur nav atrodamas nekādas norādes par leksēmas resp. formas *laipsta* cilmi. Taču nosaukumam *laipsta* ME II s.v. reģistrēta arī kādas citas ar vērpfšanu saistītas detaļas nozīme – „der Stock, um welchen das Abzuspinnende geschlungen ist, der Rocken“ no Aizvīkiem, Dundagas, Valdemārpils un *laipstiņa* „*kuociņš, uz kā uzmauc spuoles tīšanai*“ no Bauskas (ME II 410). Tātad iespējams, ka šeit vērojams nosaukuma pārnesums no vienas vērpfamā ratiņa detaļas uz citu. Līdzīgi ir arī ar atsevišķās Ziemeļaustrumlietuvas austrumu aukštaišu izloksnēs (pie Kupišķiem, Utenas un Ukmerģes) fiksēto sprēslīcas nosaukumu *lopetēlē*, arī *lopetēlē*, piem., *lopetēla, kur kuodēļi prīriša* (Sudeiķos), kas veidots kā deminutīvforma no slāvisma *lópeta* „lāpsta; (pleca) lāpstīņa“; sal. arī kr. *лонáта* „lāpsta“, bkr. *ланáта* „lāpsta“, *ланáтка* „plecs, (pleca) lāpstīņa“. Kā redzams LKA leksikas daļas 31. jautājuma komentāros un kartē Nr. 61, ar šīs saknes nosaukumiem *lopetēlē*, *lopetēlē*, arī *lopetýtē*, *lopetáitē*, *lopetikē* un vēl citiem morfoloģiskajiem variantiem austrumu un dienvidu aukštaišu izloksnēs var apzīmēt arī vērpfamā ratiņa klanīņu (1. zīm. 8), bet visai kompaktā areālā ap Molētiem, Ignalīni un Švenčoniem, kā arī atsevišķās izloksnēs pie Radvilišķiem, pie Jonavas, Alītā un

1. karte.

Baltkrievijas teritorijā Āpsā – arī ratiņa paminu vai atsevišķas tās sastāvdaļas (1. zīm. 7; sk. karti Nr. 1). Tātad arī šeit, iespējams, uz sprēslicu pārņemts citas vērpjamā ratiņa detaļas nosaukums.

Daļā Latvijas izlokšņu – Dienvidaustrumkurzemē un Rietumzemgalē – kompaktā areālā sastopami sprēslicas nosaukumi *liekšīte*, piem., *liēkšīte* – *ku tīn linus vir^asū* (Blīdienē), *liekšķīte*, *liekšīna*, piem., *tā i liekšīn^a*, *kur lin^us tīn apkārt²* (Sātiņos, arī EH I s.v.), arī *liepšķere* (Kalētos), *liepšķāte* (Vārmē) un *liepšķis* (Rendā, Vārmē). Visu šo leksēmu pamatā ir nosaukuma pārnesums no liekšķeres jeb liepšķeres uz sprēslicu uz abu šo priekšmetu līdzības pamata.

Tikai vienā izloksnē (Allažos) fiksēts uz sprēslicu pārņests pēc formas līdzīga aušanas darbarīka – velku dalītāja nosaukums : ģermānisms *škelbeŕtiņa* (< vā. *Stelbrett?* EH II 630). Tāpat tikai vienā izloksnē (Skrīveros) reģistrēts uz sprēslicu pārņests pēc formas līdzīga namdaru darbarīka nosaukums, arī ģermānisms – *ķellīte*.

B. Mieturveidīgās.

Līdzās dēlīšveidīgajai sprēslicai, kas biežāk lietota linu vērpšanai, kā Rietumlatvijā, tā arī Lietuvā (vairāk pakulu vērpšanai) izmantota arī cita – mieturveidīga sprēslica, kas pagatavota no koka galotnes (sk. 2. zīm. b), piem., *ērkuļi meklēja nuō² priēdes spices, nuômizuōja² baļtu, sasēja zarus kuōpā², iznāca apaļš, četri, piēci² zari* (Zantē); *ērkuļi² [taisa] nuo egles, [kam] puļku² zariņi apkārt²* (Nīgrandē). Izplatītākais šāda tipa sprēslicas nosaukums Rietumlatvijā ir *ērkuļis*, arī fonētiskie un morfoloģiskie varianti *ērkuļe* (Puzē – EH I s.v.), *ērkuļa* (Turlavā), *ērkelis* (Dundagā, Zlūkās), *ērkalis* (Ancē) un *ērkelis* (Lubezerē). Līdzīgi sprēslicas nosaukumi sastopami arī Baltijas jūras somu valodās : līb. *ārkkil', ērkkil'* (Kettunen LW 516), ig. *hark, hārk*, tādēļ K. Karulis leksēmu *ērkuļis* atzīst par aizguvumu no somugru valodām un norāda: „Aizguvuma pamatnozīme „vērpjamā ratiņa detaļa, vārpsta“ galvenokārt lībisko izloksņu apvidos, bet pārējos apvidos citas nozīmes, arī pārnesums uz matiem: „matu ērkuļis“ (LEV I 270)³. Savukārt J. Endzelīns domā, ka sprēslicas nosaukums *ērkuļis* latviešu valodā, iespējams, aizgūts no zviedru dialekta vārda *erkul* „Rockenstock“ (sk. ME I 575).

Zemgales izloksnēs mieturveidīgajai sprēslicai fiksēti arī nosaukumi ar *v*-piespraudumu: *vērkuļis*, piem., *es esu rezeis vērkuļi nuō² egles galiņa, zariņi uzliēkti² uz aūksu², sasiēti²* (Bērzē), *vērkuļītis*, piem., *linus us vērkuļi² ustiņ² un² vērpj²* (Dobelē), *us tuō² vērkuļi² tina* (Šķibē) un to fonētiskie varianti *vērkuļis* (Īlē), *vērkuļis* (Jaunaucē, Remtē, Strutelē – ME IV s.v. *vērkuļis*). A. Bīlenšteins gan formu *vērkuļis* atzīst par primāro un darinātu tieši no verba *vērpt* : „Die Kunkel, der Wockenstock heisst: *wērkuļis*, oft auch ohne den Anlaut *ērkuļis* ; ich vermute die Urform habe gelautet *wērpkulis*, oder vielmehr *wērpkulis*, ebenso wie *wārpsta*, Spindel, v. *wērpt*, spinnen, mit Hilfe des Ableitungssuffixes *-kl-*, welches gerade zur Bildung von Werkzeugen dient. Das eingeschobene *u* sollte nur die Aussprache der vielen Consonanten erleichtern“ (Holzb. II 379)

Sporādiski izloksnēs fiksēti arī citi mieturveidīgās sprēslicas nosaukumi : *žeperis* (Dolē), kas droši vien saistāms ar vienu no leksēmas *žeperis* sekundārajām nozīmēm „ein Quirl zum Einrühren von Mehl in Wasser“ (Palsmanē, Veclaicē – ME IV

---

³ Jāpiebilst, ka pirmā un tradicionālā vārda *ērkuļis* nozīme mūsdienās ir „kodaļa” – t.i., tas, ko vērpj, piem., *vērpeš uz gaļdiņ² ussproūž² aŕ² iŕbiņ² pakul² ērkul* (Vainižos), bet sarunvalodā par ērkuli sauc arī matu kodaļu – biezus, kuplus, arī sajukušus matus (sk. LLVV II 507).

803); *čačite* (Lutriņos) un *šacīte – šacîțê² ģrkuli uzliêk²* (Grobiņā), kas saistāmi ar lietuviešu *šakûtė* „zariņš, dakšiņa“, atsevišķās Dienvidrietumlietuvas austrumu aukštaišu izloksnēs (Vadžģirē un Bartninkos) leksēmai *šakûtė* reģistrēta arī nozīme „sprēsliņa“, piem., *prie šakûtės prismeĩgdavo* [kuodēli] (Bartninkos). Tādējādi latviešu valodas izloksnēs šis sprēsliņas nosaukums ir aizgūvums no lietuviešu valodas, bet lietuviešu izloksnēs – nosaukuma pārnesums no citas reālijas vai arī metonīmisks nozīmes pārnesums (sk. tālāk).

Vienā žemaišu izloksnē (Stragutē) pierakstīts sprēsliņas nosaukums *stiebēlis* (sal. liet. *stīēbas* „stiebrs, (auga) kāts“, arī „augsts stabs“, *stiebēlis* „nemērcēts (linu) stiebrs“), kas varētu būt arī nosaukuma pārnesums no kādas citas vērppjamā ratiņa detaļas, jo, kā redzams kartē Nr. 1, kompaktā areālā dienvidu un rietumu žemaišu, kā arī austrumu aukštaišu izloksnēs ar nosaukumu *stiebēliai* apzīmētas ratiņa spoles detaļas Nr. 3 (sk. 1. zīm.), bet atsevišķās apmēram tā paša areāla izloksnēs pie Raseiņiem un Daugelišķiem – detaļa Nr. 5 un vienā rietumu žemaišu izloksnē (Saugās) – arī ratiņa detaļas Nr. 6.

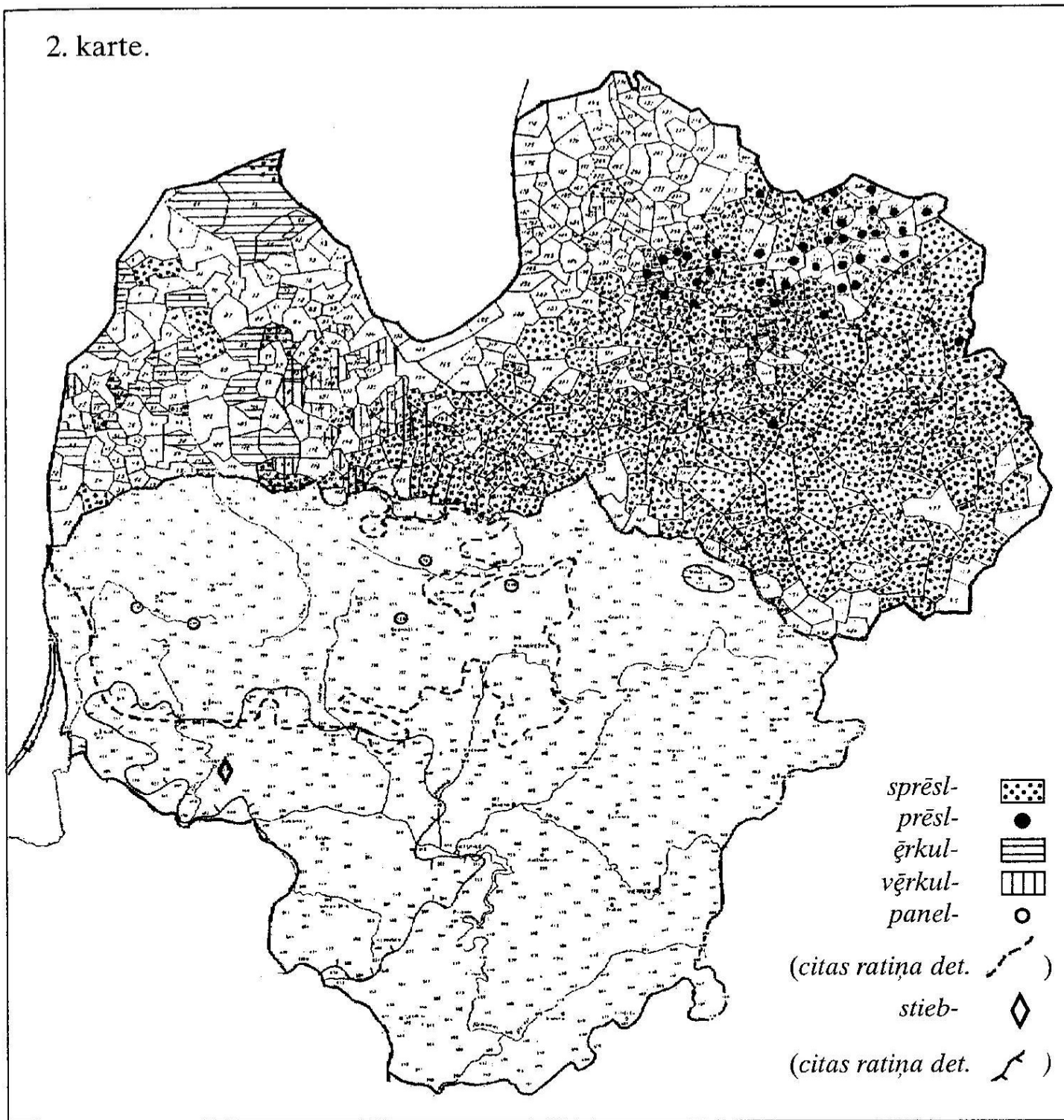
Nosaukuma pārnesums no kādas citas vērppjamā ratiņa detaļas uz sprēsliņu izplatīts kā latviešu, tā lietuviešu valodas izloksnēs, piem., latv. *ruociņa* (sporādiski Dienvidkurzemē, Zemgales ziemeļos, Pierīgā un Vidzemē) – *uz ruociņas uzliek linu vai pakulu kuōdaļu* (Lugažos), *ruōciņ² – kam piesprauž ģrkuli* (Aizputē), *mēs aŗ² dakšīņu iēspraūž² kuōdeļu ratiņa ruōciņā* (Inčukalnā) u.c. Patiesībā par vērppjamā ratiņa *ruociņu* sauc citu detaļu – to, kurā iestiprina sprēsliņu (sk. 1. zīm. 2). Kā norāda E. K a g a i n e, vārdi *ruoka*, *ruociņa* ar savām sekundārajām nozīmēm ir samērā izplatīti tādu darbarīku detaļu nosaukumi, kuras kaut ko satur, balsta vai uz kurām kaut ko novieto⁴. Taču sprēsliņas apzīmējums *ruociņa* ir nosaukuma pārnesums nevis no *ruokas* („cilvēka ķermeņa daļa“), bet no vērppjamā ratiņa *ruociņas* resp. no citas ratiņa detaļas. Tādējādi šis nosaukuma pārnesums ir divkāršs: 1) metaforisks, semantiski motivēts pārnesums (no cilvēka ķermeņa daļas uz detaļu, kura tur kādu citu detaļu); 2) nosaukuma pārnesums no vienas detaļas uz otru, kas iestiprināta pirmajā.

Līdzīgi ir arī ar atsevišķās Lietuvas ziemeļdaļas aukštaišu un žemaišu izloksnēs reģistrēto sprēsliņas nosaukumu *panēlē*, piem., *kuodeli pririšiau prie panēlēs* (Linkuvā), arī *panikē*, kas, visticamāk, ir nosaukuma pārnesums no kādas citas vērppjamā ratiņa detaļas. LKA leksikas daļas 31. jautājuma materiāli (komentāri un kartes) rāda, ka ar šo leksēmu izloksnēs var būt apzīmētas gan ratiņa detaļas Nr. 3 (dažkārt arī detaļas Nr. 5 un 6), gan arī ratiņa klanīņa (detaļa Nr. 8 – sk. 1. zīm., kā arī karti Nr. 2). Tā kā lielāko (pie tam kompaktu) areālu šeit veido leksēma *panēlē* ar 3. detaļas nozīmi,

---

⁴ E. K a g a i n e, Semantiskie dialektismi Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs, Rīga, 1992, 84–85.

2. karte.

acīmredzot, tieši šis vērpjamā ratiņa detaļas nosaukums pārņemts arī uz citām detaļām. Pēc savas cilmes leksēmas *panēlē* un *panīkē* uzskatāmas par hibrīdformām, sal. liet. *panā* < po. *panna* „meitene“, bet par ratiņa sprēslīcas apzīmējumiem tās kļuvušas nosaukuma pārnesuma rezultātā.

Interesants ir vienā ziemeļzemaīšu izloksnē (Žemaišu Kalvarijā) fiksētais sprēslīcas nosaukums *rankovieš'us*. LKA leksikas daļas 28.a jautājuma komentāros redzams, ka līdzīgs nosaukums kādā citā žemaišu izloksnē var apzīmēt cita darbarīka detaļu – izkaps rokturi: „Pavadinimai *rankavētas*, *rankajētas* ir jų variantai veikiausiai yra

vārpstiņa sastopami arī gandrīz visā Latvijā (izņemot Latgali), piem., *vārpstiņa^a, aptiņ² līn^us uņ² ver^ep'* (Augstkalnē), *kuōdaļu liēk uz vārpstiņas un vērpj* (Kursīšos). Vienā Pierīgas izloksnē fiksēta arī forma ar *s-* piespraudumu *svārpsta – svārpsta^{ī2} aptiņ² līn^us* (Daugmalē). Etimoloģiski leksēma *vārpsta*, liet. *vērpstē // vaīrpstē* ir tieši saistīta ar verbu *vērp*, liet. *vērpti* (sk. arī tālāk).

2. Latviešu valodas izloksnēs (īpaši Austrumlatvijā) izplatītākais apskatāmās reālijas nosaukums ir *sprēslīca*, piem., *sprēsleīca² – kū^{r2} kūdaļu² pīspraūž²* (Dignājā), *sprēslicā² īspraūduse² līlu pokulu ierkulī², vacūo² suōka vīerpt²* (Mālpupē), un tā fonētiskie un morfoloģiskie varianti: *sprēslīte*, piem., *bez sprēslic^es² nevār vērp* (Liepkalnē), *piē² sprēslicētes² pīspraūž² līnu kuōdeļu* (Sunākstē), *sprēsliņa – piē sprēsliņas pīspraūž kūo- delu* (Smiltēnē), *sprēsniņa* (sporādiski Vidzemē) – *senāk jāu villu sāsukāja pāpriekšu ā liēliēm su^lsekliēm, tād ā mežiēm pārsukājā un sārūllējā lēkšņās un tā sprāude us sprēsničās un vērpe* (Vecpiebalgā), *sprēslenīca* (Vidzemē) – *piē sprēslenīcas pīestipri- na² villu²* (Aizkrauklē), *pakulas pīestiprināja² piē sprēslenīcas² un² sprēda²* (Kārzda- bā), *sprēlīca un sprēlnīca* (Austrumlatgalē) – *sprīel'eīca² p'īspraūsta² p'i rat'ena* (Bērzpi- lī), *pi sprīel'nīcas² sproūda kūdel'i²* (Viļakā), *sprēsle* (atsevišķās izloksnēs Zemgalē) – *ka vērpa², ta teīca² „kuōdaļa“, ta viņu uztin uz tādu² sprēsli* (Glūdā) u.c. Visas šīs formas ar sakni *sprēs-* cilmes ziņā saistāmas ar Austrumlatvijā lietoto verbu *sprēst* „vērp^t“ (sk. ME III, 1018; LLVV VII₂ 143).

Vidzemes ziemeļaustrumos izplatīta ir arī forma bez *s-* piesprauduma – *prēsliņa*, piem., *līnu kūdaļu² spraūž pī² prēslicās²* (Bejā), *kūr pīspraūda kuōdaļu, tā bi prēsliņa* (Rankā); atsevišķās izloksnēs registrēti arī varianti *prēsliņš – kuōdaļu uzkar uz prēsliņa* (Vaivē) un *prēslenīca – prēslenīca nav saglabāsēs²* (Druvienā). Šajā pašā areālā ziemeļaustrumu Vidzemē tiek lietota arī verba forma *prēst* „vērp^t“. Abas verbu formas – *sprēst* un *prēst* – uzskatāmas par aizguvumiem no slāvu valodām (sal. kr. *пръсть, пръслуца*)⁵; forma *sprēst* rāda arī t.s. mobilo *s-*⁶.

No verba *vērp*, liet. *vērpti* darināti arī senākā vērpšanas darbarīka nosaukumi – latv. *vārpsta, vārpstiņa*, liet. *vērpstē // vaīrpstē* u.c., kas vēlākā laikā pārnesti arī uz vērpjamā ratiņa sprēslici (sk. iepriekš).

3. Ar metonīmiska nozīmes pārnesuma palīdzību radušies abu iepriekš minēto veidu sprēslici nosaukumi.

A. Lāpstiņveidīgās.

Rietumvidzemē lībiskā dialekta izloksnēs registrēts sprēslicas nosaukums *galdiņš*, piem., *vērpeš uz galdiņ² ussproūž² ar² irbiņ² pakul² ģrkul* (Vainižos), *uztīt² līnus uz*

⁵ Par to sk. ME III 390, Endzelīns DI I 91, Karulis LEV II 273–274.

⁶ Sk. Endzelīns DI II 434–439; A. Sarkanis, ZAV 1985 X 123–131.

vārpstina sastopami arī gandrīz visā Latvijā (izņemot Latgali), piem., *vārpstiņ^a*, *aptiņ² lin⁴s uñ² ver^ep'* (Augstkalnē), *kuōdaļu liek uz vārpstinas ūn vērpj* (Kursīšos). Vienā Pierīgas izloksnē fiksēta arī forma ar *s*-piespraudumu *svārpsta – svārpsta^{ī2} aptiņ² lin⁴s* (Daugmalē). Etimoloģiski leksēma *vārpsta*, liet. *vērpstē // vaīrpstē* ir tieši saistīta ar verbu *vērpt*, liet. *vērpti* (sk. arī tālāk).

2. Latviešu valodas izloksnēs (īpaši Austrumlatvijā) izplatītākais apskatāmās reālijas nosaukums ir *sprēsliċa*, piem., *sprēsleīca² – kūr² kūdaļu² pīspraūž²* (Dignājā), *sprēsliċā² īspraūduse² lilu pokulu ģerkuli², vacūo² suōka vīerpt²* (Mālpupē), un tā fonētiskie un morfoloģiskie varianti: *sprēsliċe*, piem., *bez sprēsliċ^es² nevār vērpt* (Liepkalnē), *piē² sprēsliċetes² pīspraūž² linu kuōdeļu* (Sunākstē), *sprēsliċa – piē sprēsliċas pīspraūž kūo-deļu* (Smiltēnē), *sprēsniċa* (sporādiski Vidzemē) – *senāk jāu vīllu sāsukāja pā-priēkšu ā liēliēm su'sekliēm, tād ā mežiēm pārsukājā ūn sārū'llējā lēkšņās ūn tā sprāude us sprēsniċās ūn vērpe* (Vecpiebalgā), *sprēslenīca* (Vidzemē) – *piē sprēslenīcas pīestiprina² vīllu²* (Aizkrauklē), *pakulas pīestiprina² piē sprēslenīcas² ūn² sprēda²* (Kārzda-bā), *sprēliċa un sprēlnīca* (Austrumlatgalē) – *spr'iel'eīca² p'īspraūsta² p'i rat'ena* (Bērzpi-lī), *pi spriel'nīcas² sproūda kūdel'i²* (Vīlakā), *sprēsle* (atsevišķās izloksnēs Zemgalē) – *ka vērpa², ta teīca² „kuōdaļa“, ta viņu uztin uz tādu² sprēsli* (Glūdā) u.c. Visas šīs formas ar sakni *sprēs-* cilmes ziņā saistāmas ar Austrumlatvijā lietoto verbu *sprēst* „vērpt“ (sk. ME III, 1018; LLVV VII₂ 143).

Vidzemes ziemeļaustrumos izplatīta ir arī forma bez *s*-piesprauduma – *prēsliċa*, piem., *linu kūdaļu² spraūž pi² priēsliċas²* (Bejā), *kūr pīspraūda kuōdaļu, tā bi prēslīca* (Rankā); atsevišķās izloksnēs registrēti arī varianti *prēsliņš – kuōdaļu uzkar uz prēsliċa* (Vaivē) un *prēslenīca – prēslenīca nav saglabāsēs²* (Druvienā). Šajā pašā areālā ziemeļaustrumu Vidzemē tiek lietota arī verba forma *prēst* „vērpt“. Abas verbu formas – *sprēst* un *prēst* – uzskatāmas par aizguvumiem no slāvu valodām (sal. kr. *прѣсть, прѣслица*)⁵; forma *sprēst* rāda arī t.s. mobilo *s*-⁶.

No verba *vērpt*, liet. *vērpti* darināti arī senākā vērpšanas darbarīka nosaukumi – latv. *vārpsta, vārpstina*, liet. *vērpstē // vaīrpstē* u.c., kas vēlākā laikā pārnesti arī uz vērpjamā ratiņa sprēsliċu (sk. iepriekš).

3. Ar metonīmiska nozīmes pārnese palīdzību radušies abu iepriekš minēto veidu sprēsliċu nosaukumi.

A. Lāpstiņveidīgās.

Rietumvidzemē lībiskā dialekta izloksnēs registrēts sprēsliċas nosaukums *galdiņš*, piem., *vērpeš uz galdiņ² ussproūž² ar² iībiņ² pakul² ģerkul* (Vainižos), *uztīt² linus uz*

⁵ Par to sk. ME III 390, Endzelīns DI I 91, Karulis LEV II 273–274.

⁶ Sk. Endzelīns DI II 434–439; A. Sarkanis, ZAV 1985 X 123–131.

*gaļdiņu*² (Krimuldā), kas saistāms ar vārda *galds* senāko nozīmi „dēlis“ (sk. ME I 589–591). Šajā pašā areālā fiksēts arī sprēsliņas nosaukums *dēlītis*, piem., *pakuļķerkuļ*² *piēsproūž*² *piē dēlit uñ*² *tad vērp*² (Limbažos), *tuō*², *kur kuōdeļ*² *lik, sauc pa dēlit* (Skultē). Tas liecina, ka Rietumvidzemē (lībiskā dialekta izloksnēs) vārdi *galds* un *dēlis* lietoti kā sinonīmi un kā tādi ar metonīmisko nozīmes pārnēsumu pārceļti arī uz sprēsliņas nosaukumu.

Līdzīgi ir ar sporādiski gandrīz visā Lietuvas teritorijā reģistrēto sprēsliņas nosaukumu *lentēle* un tā variantiem *lentūtē* (Vadžģirē), *lentikē* (Stragutē), sal. liet. *lentā* „dēlis“, „tāfele“.

B. Mieturveidīgās.

Iespējams, ka metonīmiskā nozīmes pārnēsuma rezultātā radušies arī sprēsliņas nosaukumi latv. *šacīte*, *čačīte*, liet. *šakūtē* (sk. iepriekš) un *šekumiņš* – *šekumiņš*, *uz kura ussprāūsta*² *kuōdeļa*²; *šekumiņu tuř*² *ruōciņa*² (Ukros), kas ir deminutivforma no vārda *šekums* „ein gabeliger Ast, die Gabelstelle des Astes, des Baumes, der Baumgipfel“ (ME IV 15) un etimoloģiski saistīta ar liet. *šakā* „zars“ un *šākumas* „išsišakojimo vieta, šakuma; ratelio špūlēs sparnelīai“ (DŽ³ 797, 798).

4. Daži mazāk izplatīti sprēsliņas nosaukumi kā latviešu, tā lietuviešu valodas izloksnēs norāda arī tās funkcijas, piem., *ērkuļu tinamais* (Bīriņos); *spraudele* – *kūodeļu*² *pieliēk*² *piē*² *sprāudeles* (Mēmelē) un *spraustave* – *kūodeļu*² *piēspraūdēs*² *ār*² *iesmu*² *piē*² *spraūstaves* (Sinolē) – „detaļa, pie kuras piesprauž kodaļu“. No vērpjamā objekta – *kuodaļas* – savukārt atvasināti lietuviešu izloksņu nosaukumi *kuodēlnyčia* (vairākās rietumu aukštaišu izloksnēs pie Šaķiem un Raseiņiem), *kuodēlis* (Smilģos) un *prīekuodelis* (reģistrēts Polijas teritorijā – Puskā), kā arī latv. *kuodaļnīca* (Jaunlaicēnē).

5. Abās apskatāmajās valodās sastopami arī no citām valodām aizgūti sprēsliņas nosaukumi, kuri izloksnēs veido kompakus areālus (sk. karti Nr. 1).

Ziemeļrietumvidzemē plašā areālā tiek lietots sprēsliņas nosaukums *vaķīte*, piem., *vaķīte*, *kūr kūodaļu uzsprāūž* (Jaunburtniekos), *vaķīte iēspraūž*² *kuōdeļ*² (Ģeros) un tā varianti *vaķītis* – *vaķic*, *ku piēsproūž*² *kuōdaļ*² (Pociemā), *vaķe*, piem., *ku kūodeļu piēspraūž, tūo pa vaķi sauc* (Ērgemē – KR III 665), *vaķis*, arī *oķīte /-is* ar (varbūt Baltijas somu ietekmē ?) atmestu *v-* skaņu vārda sākumā, piem., *ka lins*² *vērp*², *ta [linus] ustiñ*² *uz oķit* (Liepupē), *pa gaļdiñ*² *a sāuc oķit* (Tūjā). Kā norādījis J. Endzeļins, leksēma *vaķe* (līdzās igauņu izloksņu *wokk* “Spinnrad“) latviešu valodas izloksnēs ir aizgūvums no viduslejasvācu *wocke* „der Stock, um welchen der zu spinnende Flachs gewickelt wird“ (ME IV 449).

Cits, daudz neskaidrākas cilmes aizgūvums ir kompakā areālā Dienvidrietumkurzemes izloksnēs lietotais sprēsliņas nosaukums *cēre*, piem., *pie cēres*² *piēdur*²

kuôdeli² (Kalētos), *kuôdeli² pakarin^a uz cêrⁱ² – piê² lin^u vêrpšan^as²* (Asītē), arī *cere – ku^{r2} kuôdeļ^{u2} ūzliêk², tā i cer^e* (Kalētos), *cêrve*, piem., *cêrv^{e2}*, *ka lin^us liêk²* (Dunalkā) un *cerve* (Aizviķos). Leksēmu *cēre* iespējams etimologizēt dažādi :

a. Saistot to ar žemaišu *kērē* „kai kurių įrankių pagrindinė dalis, į kurią įstatomos kitos dalys (verpiamojo ratelio lenta...)“ (DŽ² 298); un lietuviešu literārās valodas *kērē* „ratelio dalis, ropē; vytuvo stiebas (LKŽ V 600) un *kēras* „nupjauto ar nulūžusio medžio kelmas su visomis šaknīm“ (LKŽ V 597). E. F r e n k e l i s leksēmu *kēras* cilmes ziņā saista arī ar latviešu valodas vārdu *cērs* „Staude, Strauch, Knorrige Baumwurzel“ (LEW 241), kuru K. K a r u l i s savukārt atvedina uz indoeiropiešu sakni *(s)ker- „griezt, liekt“, rādīdams arī nozīmes attīstību : „griezt, liekt“ → (subst.) „sagriezies vai likumiem izaudzis auga veidojums“ → „virszemes dzinumu sazarojums (arī kopā ar saknēm); pudurs“ (LEV I 169). Šādā nozīmē *cēre* kā sprēsliņa varētu būt līdzīga no egles galotnes darinātajam *ērkuļim* vai *šacītei*, taču izlokšņu materiāls apliecina, ka *cēre* ir „tāda² dēlīte², tur² piēsprauž² linu kuôdeļas“ (Bārtā). Iespējams, ka šeit ir noticis nozīmes pārnesums tāpat kā leksēmā *ērkuļis* (sk. iepriekš). Sal. *cera* „nekārtīgi, sajaukti mati“ (LEV I 169).

b. Pēc citas etimoloģijas Dienvidrietumkurzemes *cēre* saistāma ar Ziemeļrietumlietuvas žemaišu izlokšnēs reģistrēto citas vērpjamā ratiņa detaļas – spoles spārņa (sk. 1. zīm. 4) nosaukumu – ģermānismu *šērē* // *šērē* < vā. dial. *šēre* „die Schere, auch ein Teil des Spinnrades“ (Alm 124). Lietuviešu valodniece N. Č e p i e n e norāda, ka Prūsijas vācu valodā eksistējušās formas *šēre* // *čēre* kā paralēlformas varēja tikt aizgūtas arī lietuviešu un latviešu valodā. Ziemeļrietumlietuvā tajā pašā areālā tiek lietotas veselas trīs leksēmas resp. formas: *kērē* // *čērē* // *šērē*; sprēsliņas nozīme gan nevienai no tām nav fiksēta. Tā kā šis žemaišu dialekta areāls cieši piekļaujas Dienvidrietumkurzemes areālam, kurā reģistrēts sprēsliņas nosaukums *cēre* (sk. karti Nr. 2), ir iespējams, ka aizgūvuma avots varētu būt viena no minētajām lietuviešu izlokšņu formām. No fonētiskā viedokļa atbilstošāka būtu *kērē*, bez tam šai gadījumā varētu būt runa arī par mantotu (ne aizgūtu) vārdu (liet. *k/Vⁱ* atbilst latv. *c/Vⁱ*). Taču pilnīgi nevar arī izslēgt iespēju, ka latviešu izlokšņu forma *cēre* saistāma ar lietuviešu izlokšņu formu *čērē* (sal. arī latv. *cemerīni* – liet. *čemerys*). Latviešu *cēre* saistījums ar lietuviešu izlokšņu *šērē* ir mazāk ticams, jo atbilst latv. *c* – liet. *š* nav fiksēta, bez tam no tā pašā vācu valodas vārda *Schere* latviešu valodā ir cits aizgūvums *šķēres*.

Vienā dienvidaustrumu Latgales izlokšnē (Šķaunē) reģistrēts sprēsliņas nosaukums *precaunīca* (*pracàun'eīca²*), kas varētu būt aizgūvums no baltkrievu valodas, sal. bkr. *працаўніца* „strādniece“.

Iespējams, ka aizgūvumi ir arī latv. *ērkuļis* (sal. ig. *hār'k* „mieturis“, lib. *ārkkil'*, *ērkkil'* „sprēsliņa“), *šacīte*, *čačīte* (sal. liet. *šakūtē* „zariņš, dakšiņa“, atsevišķās izlokšnēs arī „sprēsliņa“).

Analizētie sprēslīcas nosaukumi rāda interesantas latviešu un lietuviešu valodas izlokšņu paralēles kā leksikas, tā arī semantikas līmenī. Lielākas atšķirības vērojamas no citām valodām aizgūtajos nosaukumos. Tā kā abās apskatāmajās valodās tiek plaši lietoti aizgūvumi no slāvu valodām, salīdzinošs pētījums būtu nepieciešams arī par krievu, baltkrievu un poļu valodas izlokšnēm.

ÜBER DIE BENENNUNGEN DER SPINDEL IN DEN LETTISCHEN UND LITAUISCHEN MUNDARTEN

Zusammenfassung

In diesem Beitrag sind mehr als 40 verschiedene Benennungen der Spindel des Spinnrades in den Mundarten von zwei baltischen Sprachen – Lettisch und Litauisch – verglichen. Die Grundmodelle der Bildung dieser Benennungen sind in beiden Sprachen dieselben :

- 1) das Übertragen der Benennungen von anderen Dingen;
- 2) die Bildung der Benennungen von Verben mit der Bedeutung „spinnen“;
- 3) das metonymische Bedeutungsübertragen;
- 4) die Verbindung der Benennungen mit der Funktion der Spindel oder mit dem spinnenden Objekt (dem Spinnrocken);
- 5) das Entleihen der Benennungen aus verschiedenen Sprachen (ostseefinnische Sprachen, Deutsch, Weissrussisch u.a.).